

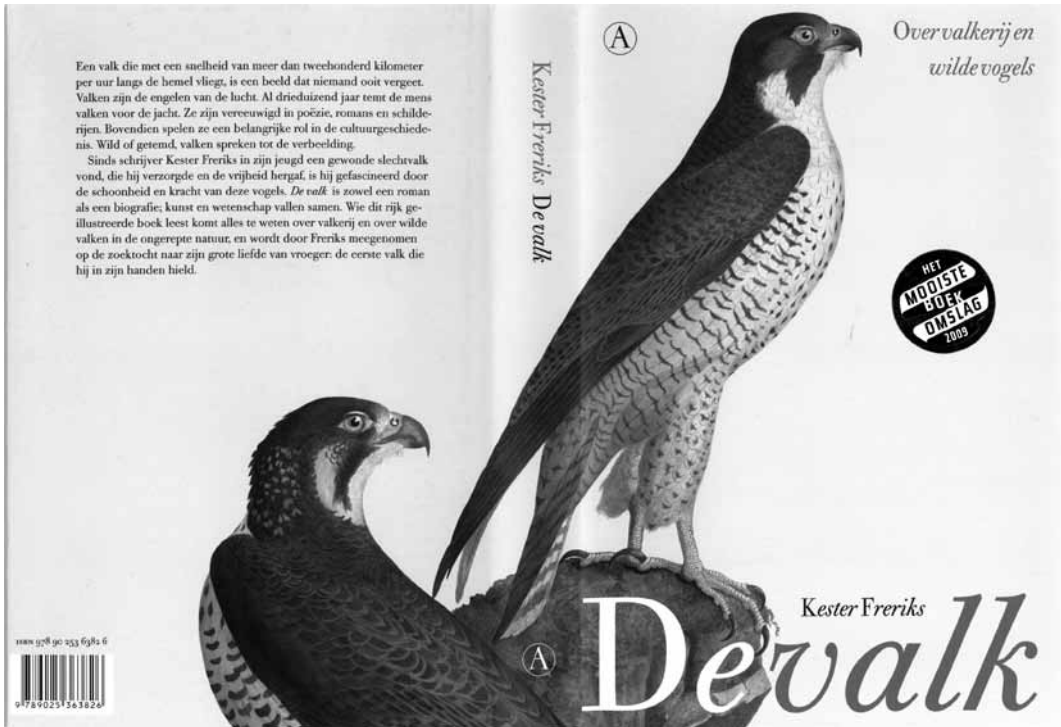
VOGELAFBEELDINGEN EN VOGELS KIJKEN

IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

De mediahistorische benadering biedt een nieuw en interessant perspectief op afbeeldingen van vogels in de negentiende en twintigste eeuw. De geschiedenis van de ornithologie en van de vogelbescherming hebben zich de afgelopen decennia in een grote belangstelling mogen verheugen. De laatste jaren is een berg aan publicaties verschenen. Het feit dat de Nederlandse vogelbescherming kort geleden haar honderdjarig bestaan mocht vieren is daar ongetwijfeld mede debet aan.¹ Daar kwam de Boekenweek 2009 met als thema ‘het dier in de letteren’ nog eens bovenop. Voor het motto greep de Commissie Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB) terug op het gedicht ‘De Mus’ (1954) van Jan Hanlo: “Tjielp Tjielp!”. De schappen van de Nederlandse boekhandels bogen in maart 2009 dan ook zowat door onder de last van het enorme aantal recent aan vogels gewijde publicaties. Tenminste, als die boeken niet op tafels lagen uitgesteld, waartoe de fraaie omslagen uitnodigden. Kester Freriks’ *De valk. Over valkerij en wilde vogels* werd gelouwerd als het mooiste boekomslag van 2009.²

Benaderingen

Afbeeldingen bepalen in niet onbelangrijke mate de aantrekkingskracht van boeken.³ Dat geldt voor vogels met hun kleurrijke verenpracht natuurlijk eens te meer; over afbeeldingen van vogels is dan ook veel geschreven. Het perspectief van de mediageschiedenis vormt een welkome aanvulling op die bestaande literatuur, met name om ontwikkelingen in de twintigste eeuw te kunnen duiden. Dat perspectief kan helpen te verklaren waarom vogels in de twintigste eeuw zo’n enorme populariteit gekregen hebben. Een populariteit die zelfs zo’n vormen heeft aangenomen dat vogels in onze tijd weer tegen natuurliefhebbers in bescherming genomen moeten worden. Daarmee is de cirkel rond. Zo’n honderd jaar geleden werden verenigingen opgezet om de vogels te beschermen. Nu zijn er convenanten in de maak over behoorlijk gedrag van natuurvrienden.⁴ De mediageschiedenis, zo zal ik betogen, kan helpen de groeiende populariteit van vogels – en de effecten daarvan – te verklaren.

(Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2008)
 Ontwerp Anneke Germers, illustratie William Mac-Gillivray

De redenering verloopt hier in drie stappen. Allereerst wordt ingegaan op de belangstelling die wetenschaps- en cultuurhistorici de laatste jaren aan de dag leggen voor afbeeldingen. De interesse voor afbeeldingen van de natuur maakt deel uit van de groeiende aandacht voor visuele cultuur. Kunsthistorici hebben zich lange tijd vooral op de hoge cultuur geconcentreerd en vanuit de culturele studies is daar de populaire cultuur als object van studie aan toegevoegd. Op hun beurt hebben wetenschapshistorici in de afgelopen decennia belangstelling gekregen voor de cognitieve inhoud van afbeeldingen. De interesse van wetenschapshistorici voor afbeeldingen hangt samen met andere vraagstellingen die het vakgebied zijn gaan bezighouden. Met name de verhouding tussen representatie, cognitieve inhoud en praktijken van wetenschapsbeoefening is centraal komen te staan. Sommigen spreken in dit verband zelfs van een *iconic turn* in het vakgebied van de wetenschapsgeschiedenis.

Vervolgens passeert de historiografie over de Nederlandse vogel- en natuurbescherming de revue, waarbij ingezoemd wordt op de rol die afbeeldingen daarbij spelen. Drie benaderingen worden onderscheiden. Ten eerste een interne geschiedschrijving gekenmerkt door een overwegend biografische aanpak waarbij graag portretten van belangrijke vogelbeschermers werden afgedrukt. Ten tweede de meer theoretisch sociologisch georiënteerde analyses waarbij het ontstaan van de vogelbescherming wordt geplaatst in de context van een moderniserende maatschappij. Afbeeldingen van vogels spelen daarbij

een afgeleide rol. Tenslotte een meer cultuurhistorische duiding van het ontstaan van die vogelbeschermingsbeweging waarin afbeeldingen juist weer wel een grote rol spelen. De genoemde benaderingen, die tot op zekere hoogte ook een drietal fasen van geschiedschrijving weerspiegelen, concentreren zich elk op een andere tijdsbestek. De interne, biografische geschiedschrijving heeft een langetermijnperspectief – hoewel over de twintigste eeuw natuurlijk het meeste te melden valt. De meer theoretisch-sociologische aanpak wil transformaties in de verhouding tussen mens en natuur, die rond het fin-de-siècle definitief hun beslag krijgen, in een langere termijnperspectief plaatsen. De cultuurhistorische duiding van het ontstaan van natuur- en vogelbescherming gaat daarentegen vooral terug naar de tweede helft van de negentiende eeuw.

Als derde stap van de redenering zal ik betogen dat het mediahistorisch perspectief met name geschikt is om de groeiende populariteit van vogels in de twintigste eeuw te analyseren.

Afbeeldingen als wetenschapshistorische bron

In het *TMG* is het niet nodig in te gaan op het belang van beelden om de geschiedenis te duiden of te communiceren. Eind vorige eeuw werd zelfs een geschiedenis van een van de meest talige wetenschappelijke disciplines van afbeeldingen voorzien: *De verbeelding van het denken* luidde de titel van een geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie die in 1996 verscheen. De wijsbegeerte is niet bepaald een discipline die zich traditioneel via beelden uit. Evenmin dienden de afbeeldingen hier om de kwaliteit van de tekst te compenseren want die is ronduit voortreffelijk en geschreven door een keur van Nederlandse wijsgeren. In het voorwoord geven de samenstellers de redenen waarom zij een *geïllustreerde* geschiedenis van de filosofie produceren. Zij wilden een voor breed publiek toegankelijke geschiedenis van de filosofie schrijven en illustraties dragen daaraan bij. De samenstellers benadrukken echter de gekozen illustraties niet louter te beschouwen als een plaatje bij een praatje: ‘Met het beeldmateriaal (...) wordt de filosofie binnen de gegeven historische en maatschappelijke context geplaatst. Maar dat niet alleen; ook worden er de raakvlakken van de filosofie met wetenschap en techniek, kunst en religie mee zichtbaar gemaakt.’⁵ Wat geldt voor de geschiedenis van de filosofie geldt te meer voor de geschiedenis van de ornithologie en de omgang met vogels; daarbij wordt gebruik gemaakt van afbeeldingen van vogels.

Tim Birkheads *De wijsheid van vogels. Een geïllustreerde geschiedenis van de ornithologie* vormt daarvan op het eerste gezicht een prachtige illustratie.⁶ Ieder hoofdstuk behandelt een ander thema uit de ornithologie en de illustraties zijn daaraan aangepast. De kennis van instinct en intelligentie, de vogeltrek en territoriumgedrag worden door Birkhead in een fascinerend historisch perspectief geplaatst. Maar de functie van veel illustraties in dit boek blijft wel beperkt tot

een plaatje bij een praatje. De prachtige afbeeldingen dragen ontegenzeggelijk bij aan de aantrekkelijkheid van het boek, maar het blijven illustraties bij de wetenschappelijke tekst van een ornitholoog.

Birkheads geïllustreerde geschiedenis van de ornithologie is daarmee niet representatief voor het vakgebied van de wetenschapsgeschiedenis. De toegenomen interesse in afbeeldingen is daar gepaard gegaan met een inhoudelijke verschuiving.⁷ Voor een deel worden afbeeldingen door historici inderdaad gebruikt ter adstructie van specifieke theorieën. Birkheads geïllustreerde geschiedenis van de ornithologie is daar een fraai voorbeeld van. Maar met de toegenomen belangstelling van wetenschapshistorici voor visuele representaties zijn ook andere vragen en nieuwe perspectieven in het veld geïntroduceerd. Gemeenschappelijk daaraan is dat ze vooral de *praktijk* van de wetenschapsbeoefening centraal stellen. De meeste hedendaagse wetenschapshistorici hantieren bovendien een constructivistisch perspectief. Afbeeldingen worden bekeken in het licht van de cognitieve, experimentele of determinerende functie(s) die ze hebben. Er blijkt niet één beste manier van afbeelden te bestaan. Het hangt er maar net vanaf wat je met die afbeeldingen beoogt, en uit wat voor soort praktijk ze stammen. Een inmiddels klassieke studie van veldgidsen, een twintigste-eeuws genre, is van de hand van John Law en Michael Lynch.⁸ De auteurs vergelijken daarin een drietal Amerikaanse veldgidsen met verschillende afbeeldingstechnieken: één met vereenvoudigde tekeningen,⁹ één met foto's,¹⁰ en wederom één met tekeningen,¹¹ maar dan meer 'naturalistisch' dan Peterson, met aandacht voor de natuurlijke leefomgeving, en met meerdere individuen afgebeeld (adult man, vrouw, juveniel, rustend, zittend). Alle drie de afbeeldingstechnieken hebben hun eigen voor- en nadelen omdat ze het oog van de vogelaar op een bepaalde manier instrueren. De pijltjes in de afbeeldingen van Peterson richten het oog op markante verschillen tussen makkelijk verwisselbare soorten. Dat is iets wat foto's precies niet doen, onder andere omdat de positie van vogels niet naar believen kan worden gemanipuleerd. En 'naturalistische' afbeeldingen geven vaak heel 'idealistische' omstandigheden weer.

Een overeenkomstige vergelijking van Nederlandstalige veldgidsen is vijftien jaar geleden ondernomen door Siegfried Woldhek.¹² Bij gelegenheid van het uitkomen van Lars Jonssons *Vogels van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten* (1994) vergeleek Woldhek deze nieuwe gids met *Petersons vogelgids* (1954¹) – de inmiddels 25 keer herdrukte klassieker, en met B. Bruuns *Gids voor de vogels van Europa* (1970¹), geïllustreerd met afbeeldingen van de hand van Arthur Singer. Het gebruiksgemak van gidsen zit soms in simpele dingen. Ten opzichte van Peterson heeft Bruun het voordeel dat de begeleidende tekst naast de afbeeldingen staat, alsmede een verspreidingskaartje. Woldhek is lyrisch over Jonssons vogelgids die hij 'de beste van Europa, sterker nog, (...) de allermooiste vogelgids van de wereld' noemt. Wat hem met name aanspreekt is dat Jonsson erin slaagt het typische van soorten, de 'jizz', te treffen. Ook Woldhek gaat er bij zijn vergelijking van gidsen vanuit dat geen enkele representatietechnie-

niek in principe realistischer is dan een andere, en dat je ze moet beoordelen vanuit de praktijk waarin ze een rol spelen.

Vogelbescherming

De geschiedenis van de vogelbescherming is een andere context waarin aandacht bestaat voor afbeeldingen, of beter: representaties van vogels. De initiatiefnemers van het eerste uur, vooral aristocratische Haagse dames, ageerden tegen het gebruik van vogelveren, met name van zilverreigers en sterns, ter versiering van hoeden. En een van de eerste controverses die de in 1901 opgerichte Nederlandse Ornithologische Vereniging zou splijten, betrof de toelaatbaarheid van de jacht op vogels om verzamelingen van balgen aan te leggen – voor wetenschappelijke doeleinden.

De geschiedenis van de vogelbescherming is in eerste instantie geschreven door actieve ornithologen. In wat ik de eerste fase noem maakt de geschiedenis van de vogelbescherming deel uit van de geschiedenis van de ornithologie. En zoals lange tijd de wetenschapsgeschiedenis zich concentreerde op grote namen en belangrijke voorgangers, deden de eerste historici van de ornithologie dat evenzo. Een eminente, nog steeds zeer leeswaardige illustratie van die aanpak vormt G.A. Brouwers proefschrift *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland* uit 1954.¹³ Brouwer geeft een langetermijnperspectief; hij gaat terug tot de Middeleeuwen. Zijn aanpak is biografisch; portretten van Nederlands belangrijkste ornithologen illustreren zijn verhaal. Zo figureert ook Hermann Schlegel die rond 1850 enkele decennia de drijvende kracht vormde achter het Rijksmuseum van Natuurlijk Historie te Leiden.

Maar Brouwer behandelt ook het afbeelden en schilderen van vogels. Zo vergelijkt hij de aquarellen en litho's van Theodoor van Hoytema (1863-1917) met die van Jan van Oort (1867-1938) en Marinus Adrianus Koekoek (1873-1944).¹⁴ Hoytema wordt geroemd om zijn artistiekeit en zijn vermogen bewegingen weer te geven. Van Oort, van wiens hand de vogelplaatjeswaren indeacht van 1906 tot en met 1913 verschenen Verkade-albums, maar die ook de illustraties verzorgde voor de eerste drukken van Thijsse's *Vogelboekje* (1912¹) en *Vogeljaar* (1903¹), noemt hij 'meer natuurgetrouw'.¹⁵ Koekoek werkte als tekenaar aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie en vervaardigde de ruim vierhonderd platen van de *Ornithologica Neerlandica*, het standaardwerk dat onder de toenmalige directeur Eduard Daniel Van Oort (1876-1933) werd uitgegeven. Brouwer kan er niet echt warm voor lopen:

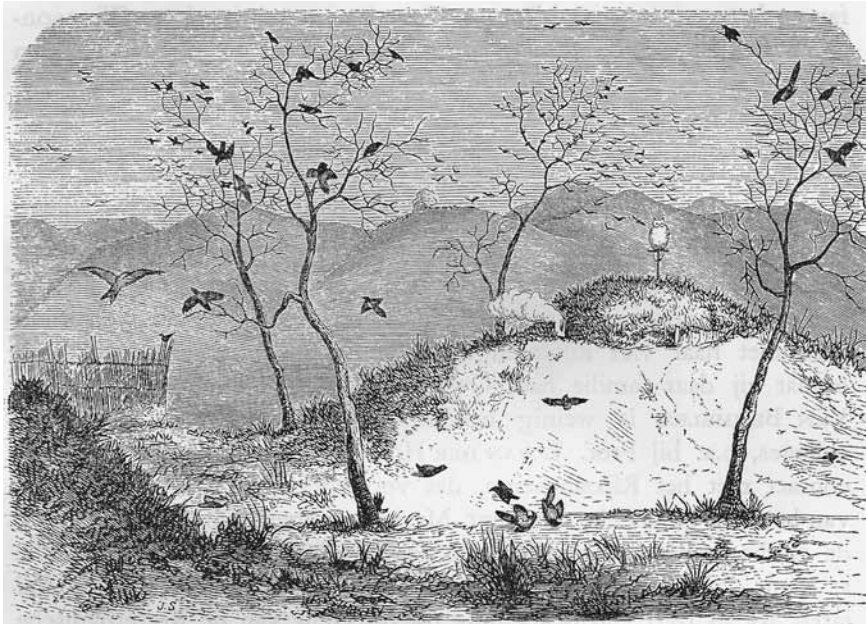
Hermann Schlegel (1804-1884). Bron: G.A. Brouwer, *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland* (Brill, Leiden 1954, Plaat xii)

‘op de platen [zijn] zoveel verschillende vederkleeden (...) weergegeven, terwijl men in de meeste gevallen de lengte van de snavel, vleugel, staart en loopbeen op de afbeelding kan nameten! Dit laatste heeft de vrijheid van den teekenaar Koekkoek ernstig beknot en een levendige weergave van de vogels ongetwijfeld in den weg gestaan. Anderzijds schoot Koekkoek’s talent te kort (...) om alle vogelvormen even goed te typeren: de Non-Passeres bv. doen wat houtherig aan, bovendien zijn deze vogels dikwijls te groot afgebeeld (cf. verscheidene roofvogels en plevieren). Daar staat tegenover, dat een aantal zangvogels wat kleur en uitdrukking betreft zeer goed zijn weergegeven; enkele, bv. Kool- en Pimpelmees, acht ik zelfs onovertroffen.’¹⁶

Brouwer laat ook zien dat het streven naar vogelbescherming invloed heeft op de afbeeldingspraktijk. Adolphe Burdet (1860-1940), een van de eerste vogelfotografen van Nederland, omschrijft hij als voorzichtig. In de beginjaren van de vogelfotografie was door de toenmalige stand van de techniek (belichtingstijden, het ontbreken van teleden) enkel het fotograferen van nesten mogelijk.¹⁷ Brouwer over Burdet: ‘Als fotograaf was Burdet uiterst voorzichtig; dreigde zijn aanwezigheid nadeelige gevolgen te zullen hebben voor het broedsel, bv. doordat de jongen te lang onbedekt bleven, dan brak hij snel zijn schuilhut op en verdween.’¹⁸ In 1922 had Burdet criteria opgesteld voor een ethische aanpak van de nestfotografie. Zijn uitgangspunt was dat een broedsel niet door fotografie verstoord mocht worden.¹⁹ Aan de andere kant nam Brouwer bij zijn bespreking van Schlegel een afbeelding op die de praktijk van de ornithologie in de negentiende eeuw illustreerde. Eén dag per week trok Schlegel het veld in. Op zijn ‘jachtdagen’ nam hij stevast een geweer mee. Afbeelding 4 in Brouwers *Historische gegevens* toont de voorstelling van een ‘hutjacht’ met een levende oehoe voor het lokken van roofvogels en kraaiachtigen.

De jachtopziener A.H. Verster (1796-1882) had bij Noordwijk in het duin zo’n kraaienhut laten bouwen, ‘en hij gevoelde zich daar, evenals ik, zoo gelukkig’.²⁰ Een vergelijkbare afbeelding, maar dan in kleur, treffen we aan in H. Schlegels *De dieren van Nederland. Vogels* uit 1861.²¹ De korte begeleidende tekst spreekt boekdelen:

‘In het voorbijgaan doen wij opmerken, dat de met struiken of laag hout begroeide duinpannetjes eene zeer gunstige gelegenheid aanbieden tot het aanleggen eener zoogenaamde Kraaijenhut (...). Men plaatst tot dat einde, op ongeveer dertig passen afstand van eene goed geslotene hut met schietgaten, op den top van een duin, een dooden boom, en digt daarbij, op eenen van boven van een dwarshout voorzienen paal, een grooten levenden of opgezette uil. De jager heeft alsdan, in de hut verborgen, dikwijls gelegenheid Kraaijen, Roofvogels, Eksters, Raven en allerlei andere vogels ongezien waar te nemen en te dooden, en in rust een vermaak te genieten, hetgeen noch van moeite noch van inspanning vergezeld gaat.’ (p. LIX-LX)

Afb. 4. Een voorstelling van de „hutjacht” met een levenden Ochoe op roofvogels en kraaiachtigen
(Uit: SCHLEGEL, De dierentuin van het Kon. Zoöl. Genootschap „Natura Artis Magistra” te Amsterdam, 1872)

Bron: G.A. Brouwer (1954). *Historische Gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland* (Brill, Leiden 1954)

Brouwers *Historische gegevens* is zeker niet de enige representant van de interne, biografisch geörienteerde geschiedschrijving van de ornithologie waarin de vogelbescherming zijdelings ter sprake komt; Karel H. Voous' magnum opus *In de ban van vogels* uit 1995 is een ander indrukwekkend voorbeeld.²²

Wie te rade gaat bij de maatschappijgeschiedenis krijgt een geheel andere geschiedenis van de vogelbescherming. Henny J. van der Windts *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, beschouw ik als het meest invloedrijke boek van deze benaderingswijze.²³ Hoewel het niet uitsluitend over vogels gaat, heeft Van der Windt de transformatie in natuurbeleving in het fin-de-siècle en het ontstaan van de natuurbeschermingsbeweging – waar de vogelbescherming deel van uitmaakt – in de context van maatschappelijke modernisering geplaatst. Democratisering, leerplicht, meer vrije tijd (door meer geregleerde (fabrieks)arbeid), een grotere gevoeligheid voor de medemens en andere levende wezens, een bedreiging van de wilde en woeste natuur door enerzijds ontginning en anderzijds urbanisatie vormen uitingen van modernisering. De bescherming van de natuur en de vogels komt in die context bovendrijven. Dat is het paradigma waarin de geschiedenis van de natuur- en vogelbeschermingsbeweging de laatste decennia uitgewerkt is.²⁴ Hoewel in dit soort analyses afbeeldingen in eerste instantie geen grote rol spelen, is de

Kuifleeuweriknest op het spooreplacement te Apeldoorn, 21 juni 1931. Het onder de rails gebouwde nest (rechts) is ten behoeve van de foto door R. Tepe verschoven om de jongen zichtbaar te krijgen. Twee foto's van R. Tepe, 21 juni 1931. Bron: Ruud Vlek, 'Vogelfotografie en -bescherming: van de pioniers tot de activisten', in: Frank Saris (red.), Een eeuw vogels beschermen (KNNV, Zeist 2007)

geschiedenis van vogel- en dierenafbeeldingen vervolgens wel vanuit dat perspectief geduid. Ruud Vlek constateert in zijn artikel over 'Vogelfotografie en -bescherming: van de pioniers tot de activisten': 'Diverse vogelfotografen maakten zich actief schuldig aan nestverstoring, door het nest voor een foto meer open te leggen of zelfs te verplaatsen'.²⁵

De tentoonstelling *Beestachtig mooi: Kijken naar dieren, 1750-1900*, eind 2005 gepresenteerd in het Van Gogh Museum, liet de zich wijzigende verhouding tot de dieren en de natuur zien. De tentoonstelling illustreerde het moderniseringsperspectief door de veranderende houding van de mens ten opzichte van de natuur te tonen.

'In een periode van revolutionaire veranderingen op het gebied van politieke systemen, productiemethoden en technologieën, voltrok de grootste verandering zich in onze relatie tot de natuur. Wij, vertegenwoordigers van *homo sapiens*, kwamen er verder vanaf te staan, werden er minder afhankelijk en minder bewust van. Daarom kijken we nu heel anders tegen de natuur aan dan 250 jaar geleden'.²⁶

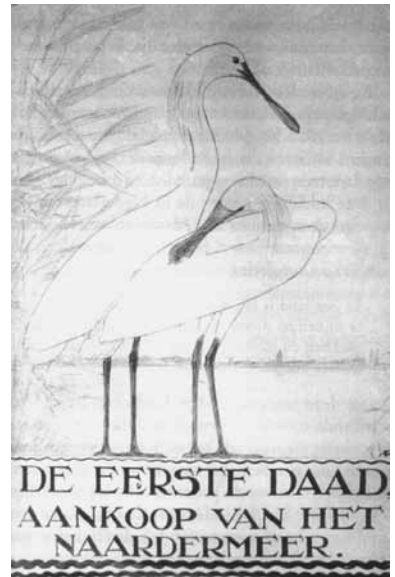
De kunsthistorici Lippincott en Blühm scheppen orde in de veranderende menselijke kijk op de natuur over de afgelopen tweehonderdvijftig jaar door een viertal thema's te onderscheiden: *Rondkijken*, waarmee ze de expansie van de kennis over de natuur aanduiden in de context van overzeese expedities en de natuurlijke historie. *Naar binnen kijken* waarmee de toegenomen kennis in de vroege negentiende eeuw op het gebied van de anatomie, fysiologie en het gedrag van dieren op de kaart wordt gezet. *Terugkijken* refereert aan de invloed van de opmars van de paleontologie en geologie in het midden van de negentiende eeuw. *In de spiegel kijken* tematiseert de invloed van Darwins evolutietheorie op de verhouding tussen mens en natuur; klaarblijkelijk stond de mens dichter bij een aantal dieren – met name apen – dan lang was gedacht.

De interne geschiedschrijving en het moderniseringsperspectief van de vogel- en meer in het algemeen de natuurbescherming is recent aangevuld met een derde benaderingswijze. De focus ligt daar op het tijdperk voorafgaand aan het ont-

staan van de beweging, de periode vóór Thijsse²⁷ (1865-1945) en Heimans jr.²⁸ (1889-1978).²⁹ Frederik van Eeden sr. (1829-1901), de vader van de befaamde schrijver, vormt een cruciale figuur voor die periode. Hij muntte de term 'natuurmonument' maar bedoelde daarmee iets heel anders dan de natuurbeschermingsbeweging die onder aanvoering van Heimans sr. en Thijsse gestalte kreeg. Dat leidde vervolgens tot de vraag hoe en waarom in de jaren die voorafgingen aan de natuurbeschermingsbeweging de natuur gewaardeerd werd. Het antwoord op die vraag zochten onder anderen Klaas van Berkel en Willemien Roehorst in een heel andere hoek dan de moderniseringstheoretici.³⁰ Voor hen vormde natievorming en de politieke cultuur van de eenheidsstaat de belangrijkste voedingsbodem voor de interesse in de natuur, voorafgaand aan het tijdperk van Heimans en Thijsse. In deze benaderingswijze vormden afbeeldingen van de natuur plots een belangrijke bron. Niet primair als illustratie van een veranderend sentiment in de natuurbeleving, maar om de opkomende interesse in de natuur te plaatsen in de context van het nationale sentiment van de eenheidsstaat.

Leen Dresens recente artikel 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer' is een exponent van deze benaderingswijze.³¹ Zij analyseert wat er precies veranderde in de appreciatie van kolonies van watervogels, tussen de weergave van Schollevaarseiland in Schlegels *Vogels* uit 1861 en een affiche van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, begin twintigste eeuw.

Schollevaarseiland, een eilandje in een plas gelegen tussen Rotterdam en Gouda, representeerde een stuk oernatuur dat Van Eeden in gedachten had bij een 'natuurmonument': een overblijfsel uit het verre verleden, waarvan de negentiende-eeuwer nog getuige kon zijn. Als zodanig sloten Van Eedens ideeën over natuurmonumenten aan bij een groeiend historisch besef in de negentiende eeuw. Maar rond 1860 was het nog vanzelfsprekend dat deze gebieden geofferd moesten worden ter wille van de vooruitgang. Dat gebeurde ook met Schollevaarseiland dat tussen 1865 en 1875 drooggemalen werd. De vogels trokken verder en koloniseerden andere gebieden, onder andere het Horstermeer ten noorden van Utrecht. Vervolgens landden ze in het Naardermeer. Eerst toen dat bedreigd werd, kwam collectieve actie op gang, waarvan het afgebeelde affiche getuigt. Dresen toont aan dat deze omslag verband houdt met een nationaal sentiment dat na 1880 duidelijker naar voren komt. Alles wijst erop, concludeert zij, 'dat in Nederland rond 1880 een nieuwe beleving ontstond van de waarde van planten, dieren en landschapsvormen binnen het nationale territorium.'³² Leen Dresen ondersteunt die redenering met beeldmateriaal. Ze gaat in detail in op twee geïllustreerde artikelen van de schilder Willem Roelofs, in

Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, begin twintigste eeuw. Bron: Leen Dresen, 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer. Veranderende toekomstbeelden over het verdwijnen van natuur uit Nederland, 1860-1900', De Negentiende Eeuw 32 (2008) no. 4

het *Album der Natuur*³³ en in *Eigen Haard*.³⁴ Roelofs is bekend geworden als schilder van het Hollandse landschap, met plassen en weilanden onder Hollandse luchten. Willem Roelofs koppelde ‘in 1880 zijn waardering voor het schouwspel van de vogelkolonie bij het Horstermeer aan zijn waardering voor het feit dat dit tafereel in *ons* land, op *onze* watervlakten nog te vinden was’.³⁵

Groeiende populariteit

Het nationaal perspectief helpt om de omslag in natuurbeleving rond 1880 te duiden. Hier wil ik betogen dat een mediahistorisch perspectief behulpzaam is om de groeiende populariteit van vogels in de twintigste eeuw te duiden. In de inleiding is melding gemaakt van een gedragscode voor natuurvrienden. Het korte signalement in *NRC Handelsblad* van 4 mei 2009 in zijn geheel geciteerd:

‘*Gedragscode voor natuurfotografen*. Hilversum, 4 mei. Het radioprogramma *VROEGE VOGELS* heeft gisteren met een aantal natuurorganisaties een gedragscode gepresenteerd voor mensen die in de natuur fotograferen. Door de opkomst van de digitale fotografie trekken, volgens eindredacteur Joost Huijsing, steeds meer mensen de natuur in om hun camera uit te proberen. “Daarbij moet alles wijken voor een mooie foto”, zegt hij. Hij noemt voorbeelden van mensen die dieren, bijvoorbeeld kikkers, oppakken voor een mooier plaatje, nesten verstoren, of vlinders even in de koelkast zetten omdat ze daarna beter stilzitten. De regels komen erop neer dat de fotografen de planten en dieren moeten respecteren, zeker als ze een nest hebben. Planten mogen niet worden vertrapt, dieren moeten zoveel mogelijk met rust gelaten worden’.³⁶

In een notendop schetst bovenstaand citaat het belang van het medialandschap om de twintigste-eeuwse populariteit van vogels en natuur te begrijpen. Natuur is een gewild onderwerp bij kijkers, luisteraars en lezers. Daarbij leent het onderwerp vogels zich om elke media-innovatie mee te voltrekken.

De opkomst van de fotografie, de radio, de film, de tv, de langspeelplaat, de geluidsrecorder, het internet, de mobiele telefoon (met GPS): alle zijn geschikt om nieuwe of andere aspecten van vogels aan het licht of onder de aandacht te brengen. De fotografie maakte het mogelijk vogels in hun natuurlijke habitat – aanvankelijk weliswaar alleen op nest – vast te leggen. De radio kon vogelgeluiden overbrengen. Het vastleggen van vogelgeluiden heeft tot dusverre nauwelijks academische aandacht gekregen. De Maastrichtse onderzoeker Joeri Bruyninxck werkt op dit moment aan een dissertatie over dat onderwerp. Langspeelplaten hielpen om zich de geluiden van vogels eigen te maken. Draagbare geluidsapparatuur maakte het later mogelijk om geluiden op lokatie af te spelen – bijvoorbeeld om te onderzoeken of een bepaalde soort wel of niet reageert op het geluid van een potentiële partner. Ook hier ligt het risico van verstoring van

broedparen natuurlijk op de loer. De film maakte het mogelijk gedragingen van vogels te bestuderen, bijvoorbeeld het voederen van de jongen.³⁷ De webcams die de vogelbescherming dit voorjaar richtte op nesten van ooievaar, steenuil, slechtvalk, torenvalk, koolmees, stern, lepelaar en ijsvogel, waren uitermate populair.³⁸

Het aardige van het merendeel van bovengenoemde media is dat die professioneel gebruikt kunnen worden – maar ook door amateurs, door liefhebbers. Het gedenkboek dat verschenen is bij een eeuw vogelbescherming, geredigeerd door Frank Saris, heeft met name aandacht gegeven aan de pioniers onder vogelfotografen en -filmers. Velen onder hen hadden zich de vogelfotografie zelf eigen gemaakt. Maar dankzij de digitale fotografie is vogelfotografie nu binnen het bereik van velen gekomen en internet biedt volop gelegenheid die foto's aan anderen te openbaren. Daarmee zijn ook de eisen opgeschroefd die aan de annotatie van foto's worden gesteld. Het precieze tijdstip van opname en de precieze locatiegegevens zijn nu standaardvereisten. Internet en mobiele telefonie (inclusief GPS-coördinaten) zijn ook de drijvende krachten achter de Dutch Birding Association (DBA). Die stichting is in 1979 opgericht en heeft als doel het stimuleren van het bestuderen van in het wild levende vogels en het documenteren van bijzondere waarnemingen. De DBA kwam voort uit onvrede met de trage verspreiding van nieuws over bijzondere waarnemingen via de bestaande vogelorganisaties. De DBA ging vanaf 1979 media inzetten om dat te verbeteren. Dat leidde tot een telefonische vogellijn om bijzondere waarnemingen door te geven en een semafoondienst om leden alert te maken op deze bijzonderheden. Uiteraard maakten de mobiele telefonie en het internet deze diensten nog sneller en toegankelijker voor velen.

Vogels lijken ertoe uit te nodigen om nieuwe media uit te proberen; dat is al de gehele twintigste eeuw aan de gang. Thijsse's *Het Vogeljaar* werd in de loop der tijd zeven maal herdrukt. Steeds zag het er anders uit en werden er andere afbeeldingen in opgenomen. De tweede druk, die tien jaar na de eerste verscheen, bevat naast zwart-wit tekeningen en kleurenlitho's van Jan van Oort talloze foto's van A. Burdet en R. Tepe.³⁹ Dit betekent niet dat de geschiedenis van de afbeeldingen van vogels een simpele vooruitgangsgeschiedenis is. In de zesde druk van

Het eerste jubileumboekje, uit 1924. Bron: Frank Saris (red.), Een eeuw vogels beschermen (KNNV, Zeist 2007)

Het Vogeljaar, die vijftientig jaar na het overlijden van Thijsse verscheen, worden gekleurde tekeningen en aquarellen van de hand van J.G. Keuleman en Rein Stuurman (1900-1984) toegevoegd, die het boek een nostalgisch karakter geven.⁴⁰ Foto's in boeken waren inmiddels gemeengoed geworden. De zesde druk telt er nog vele, maar de naam van de fotograaf en de plaats en het tijdstip van fotograferen die expliciet genoemd werden in de tweede druk, ontbreken nu. Thijsse had eerder met Rein Stuurman samengewerkt, onder andere voor de vierde druk van zijn *Vogelboekje*.⁴¹ In het voorwoord bij de vierde druk maakt hij duidelijk diens kleurenillustraties hoog te schatten. Hij zet de tekenkunst af tegen de fotografie:

‘Van dit boekje verscheen in 1929 de derde druk en thans komen wij met een vierden, die van de vorige vooral verschilt door een betere en rijkere illustratie, zelfs ook met eenige gekleurde platen, alles te danken aan den begaafden vogel-teekenaar en schilder Rein Stuurman. Graag hadden wij meer willen geven, maar het is zoo toch al welletjes. Ik hoop dat de fraaie, rake en zoo eenvoudig schijnende teekeningen de gebruikers van dit boekje zullen aanmoedigen ook teekenstift en schetsboek ter hand te nemen en te probeeren de vogels af te beelden zooals zij ze zien. Het is goedkooper en gemakkelijker dan fotografeeren. In den laatsten tijd zijn er onder ons enkele jonge vogelteekenaars, die zonder te beweren artistiek te zijn, vogelschetsen leveren, die de moeite waard zijn. Zie maar de uitgaven van de N.J.N.’⁴²

Kleine strandloper, getekend door Rein Stuurman. Bron: Zien is kennen!, afb. 136 (1937)

Ook hier levert het perspectief van de mediageschiedenis wat op. Het nieuwe is aanvankelijk heel aantrekkelijk. Maar het oude verdwijnt nooit geheel uit beeld. Erik van Ommen is een van de gevierde vogelillustratoren van onze tijd.⁴³ Zelf ben ik erg onder de indruk van het werk van de veel minder bekende vogelillustrator en schilder Hans Bekkers.⁴⁴

Vogels hebben aantrekkingskracht op nieuwe media. Voor een deel zit dat in de aard van het beestje: vogels vliegen.⁴⁵ Dat lokt uit ze op te sporen en (op de plaat) vast te leggen. De ‘natuursport’ bood destijds een alternatief voor de echte jacht.⁴⁶ Nieuwe technologieën en nieuwe media waren daarbij behulpzaam en talloos zijn de titels die verwijzen naar de jacht met kijker of camera.⁴⁷ De fotocamera was natuurlijk al een vooruitgang ten opzichte van het dubbelloops geweer en de telelens maakte vervolgens weer een einde aan mogelijke nestverstoring. G.K.C. van Tienhoven schreef in het voorwoord van zijn *Camera jacht op vogels en wild*:

‘In dit boekje zal ik trachten u de weg te wijzen naar het fotograferen van vogels en wild met de telelens, de echte fotojacht dus. Het is een methode die nog maar een beperkte bekendheid geniet. Denkt men aan vogelfotografie dan denkt men aan de schuilhut, nu reeds meer dan 50 jaren het vaste hulpmiddel van de natuurfotograaf. In die 50 jaren zijn praktisch alle ter wereld voorkomende vogelsoorten gefotografeerd, voor het merendeel op het nest. Veel origineels is er derhalve moeilijk meer te maken op dit gebied. Erger is het dat het werken met de schuilhut vogellevens kosten kan. De Nederlandse vogelen natuurbeschermingsorganisaties hebben zich daarom tegen de schuilhut gekeerd. De huidige vogelstand laat een in feite onnodig in gevaar brengen van nesten niet meer toe. (...) er is een andere, een nieuwe weg. Steeds meer telelensen verschijnen op de markt’.⁴⁸

Zeven jaar later, in het voorwoord tot de derde druk, moest Van Tienhoven alweer waarschuwen dat de telelens zo enorm populair geworden was dat ook die weer verstoring met zich meebracht.

‘De vreedzame camerajacht wordt op die manier óók een bedreiging van het wild. Dat is ontoelaatbaar. Reeds hebben de terreinbeheerders tengevolge van de steeds toenemende recreatie de toegangsbepalingen moeten verscherpen. Laten wij ons zo beheerst gedragen, dat niet door onze activiteit tot verdere beperkende maatregelen zal moeten worden besloten!’⁴⁹

Vogels vliegen. Het aantal soorten dat in Nederland voorkomt is beperkt. Sommige soorten zijn zeldzamer dan andere. Dat maakt vogels tot een uitiem onderwerp voor natuursport – veel meer dan planten. Op vogels kan worden gejaagd – en moderne, snelle technologieën komen daarbij van pas. Dat maakt vogels een verzamelobject. Veel vogelliefhebbers leggen lijstjes aan: een tuinlijst, een provinciale lijst, een landelijke lijst. Dat leidt ook tot onderlinge competitie.⁵⁰ Gedurende de hele twintigste eeuw hebben ‘serieuze’ beoefenaars van de ornithologie een ambivalente verhouding gehad met de soortenjagers. De populariteit van vogels kwam enerzijds hun bescherming ten goede, maar er vielen ook kanttekeningen te plaatsen. J. Verwey deed in 1925 zijn beklag over de lijstjes die de zogenaamde vogelliefhebbers opstelden, wat leidde tot een eenzijdige en vlakke beoefening van de ornithologie:

‘Welk vogeltijdschrift men ook opslaat, hetzij Engels, Hollands, Duits of Frans, de hoofdschotel wordt gevormd door overzichten van waargenomen vogelsoorten, lijsten die de inhoud van collecties weergeven enz. Zodat tenslotte zelfs de oorspronkelijk denkende en zich voor vogels interesserende zooloog er toe komt te geloven dat ornithologie wil zeggen “vogelfaunistiek”, het aantrekkelijk vak “zowel voor de natuurminnende leek als voor de onderzoekende Wissenschaftler”.’⁵¹

Een paar decennia later signaleert G.A. Brouwer dat zijn geschiedenis van de Nederlandse ornithologie een zekere onbalans kent, die hij wijt aan het grote aantal actieve ‘natuurminnende leeken’:

‘aan andere onderzoekers, i.c. de anatomen, embryologen enz., wier nasporingen voor de ornithologie van fundamenteel belang zijn geweest, te kort is gedaan. Dit is een gevolg van het feit, dat onder de liefhebbers, die zich tot de groep der vogels aangetrokken voelen, de “natuurminnende leeken” verre in de meerderheid zijn, waardoor de aantrekkelijke vogelfaunistiek bij de beoefening der vogelstudie een veel te groote plaats inneemt’.⁵²

Mediageschiedenis

De in de aanhef van de vorige paragraaf genoemde eigenschappen maken vogels niet alleen tot een gewild onderwerp van natuursport maar ook tot potentieel verzamelobject. De mediageschiedenis komt eveneens van pas om de populariteit van vogelplaatjes in de twintigste eeuw te helpen duiden. De Verkade-albums zijn het meest bekende voorbeeld van boeken met plakplaatjes die onder consumenten merktrouw moesten bewerkstelligen.⁵³ Vogelplaatjes voldeden aan de eisen; het aantal soorten is immers beperkt. Andere producenten volgden het succes van Verkade. Wie kent de uitgaves van de Haarlemse zeepfabriek Het Klaverblad (*Vogelalbum No 1* uit 1923 en *Vogelleven* uit 1952);⁵⁴ de *Vogelalbums* (I, 1924 en II, 1927) van de Groningse en Amsterdamse koffie- en theehandel K. Tiktak;⁵⁵ de vogelalbums van vogelvoederhandel Riem-Vis (ca. 1930); Kanis & Gunninks *Vogel-glorie van plas en moeras*;⁵⁶ en de *Rizla* (sigarettenvloei-tjes) serie *Zo leer je vogels kennen* (4 delen, 1960-1963)? Het is al eerder opgemerkt dat de populariteit van dit soort albums niet als een directe weerspiegeling van de populariteit van de natuurbeschermingsbeweging gezien kan worden.⁵⁷

Met die constatering ben ik terug bij de kern van mijn betoog. Voor wie afbeeldingen van vogels in de negentiende en twintigste eeuw wil bestuderen vormt de mediageschiedenis een welkom en aanvullend perspectief op de natuurbeschermings en nationalistische gezichtspunten die de laatste decennia centraal hebben gestaan. Media kunnen helpen de enorme populariteit van vogels in de twintigste eeuw te duiden. De mediageschiedenis kan zelfs meer. Ook afbeeldingen van vogels die uit een tijd stammen die nog geen populaire cultuur kende zijn populair geworden.⁵⁸ Iedere antiquaar en handelaar in oude prenten heeft wel een ingekleurde gravure of lithografie van een vogel op voorraad. De schaars aangeboden exemplaren van het eerste overzicht van de Nederlandse avifauna, *Nederlandsche vogelen* (1770-1809) van C. Nozeman en M. Houuttuyn, geïllustreerd door Christiaan en Jan Sepp, wisselen op veilingen voor tienduizenden euro’s van eigenaar. En het Haarlemse Teylers Museum

wijdde eind 2007 een tentoonstelling aan het 'duurste' boek te wereld, John James Audubons *Birds of America* uit 1833, met zijn fraaie in aquatint gekleurde gravures in dubbel olifant formaat. Tot het midden van de negentiende eeuw hadden afbeeldingen van vogels vooral een plaats in de elitecultuur. Wie op dit moment een antieke vogelprent aan de muur hangt haalt daarmee een stukje van die elitecultuur in huis.

Noten

- 1 Frank Saris (red.), *Een eeuw vogels beschermen*, KNNV Uitg., Zeist 2007.
- 2 Kester Freriks, *De valk. Over valkerij en wilde vogels*. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2008. In maart 2009 volgde van dezelfde auteur bij dezelfde uitgever: *Vogels kijken. Alle driehonderd Nederlandse vogelsoorten*, even zo smaakvol uitgegeven.
- 3 A.M.P. Piters, *Is dit boek wat voor mij? Genreherkenning en voorkeursvorming op basis van het boekomslag*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant, Shaker Publishing, Maastricht 2000.
- 4 Gedragscode voor natuurfotografen, *NRC Handelsblad*, 4 mei 2009, p. 3.
- 5 Jan Bor & Errit Petersma (beeldred. Jelle Kingma), *De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*. Contact, Amsterdam/Antwerpen 1996, p. 9.
- 6 Tim Birkhead, *De wijsheid van vogels. Een geïllustreerde geschiedenis van de ornithologie*, De Bezige Bij, Amsterdam 2008.
- 7 Zie voor een uitgebreidere uiteenzetting hierover van mijn hand: Joseph Wachelder, 'Beelden van Weten', *Karakter*, no. 16, 2006, p. 3-5.
- 8 John Law & Michael Lynch, 'Lists, field guides, and the descriptive organization of seeing. Birdwatching as an exemplary observational activity'. In: Michael Lynch & Steve Woolgar (eds), *Representation in Scientific Practice*, The MIT Press, Cambridge MASS. 1990, p. 267-300.
- 9 Roger Tory Peterson, *A Field Guide to Western Birds*, Houghton Mifflin Company, Boston 1961 [1941].
- 10 M.D.F. Udvardy (ed.), *The Audubon Society Field Guide to North American Birds, Western Region*. Knopf, New York 2000.
- 11 National Geographic Society, *A Field Guide to the Birds of North America*. National Geographic Society, Washington DC 1983.
- 12 Siegfried Woldhek, 'De beste vogelgids ter wereld'. *NRC Handelsblad*, 21 juli 1994, Wetenschap en Onderwijs, p. 1.
- 13 G.A. Brouwer, *Historische Gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland*, E.J. Brill, Leiden 1954.
- 14 Idem, zie met name p. 114-125.
- 15 Idem, p. 122.
- 16 Idem, p. 114.
- 17 Ruud Vlek, 'Vogelfotografie en -bescherming: van de pioniers tot de activisten'. In: Frank Saris (red.), *Een eeuw vogels beschermen*. KNNV Uitgeverij, Zeist 2007, p. 188-195.
- 18 Brouwer, *Historische gegevens over*, p. 189.
- 19 Vlek, 'Vogelfotografie en -bescherming', p. 193.
- 20 Brouwer, *Historische gegevens*, p. 64.
- 21 H. Schlegel, *De dieren van Nederland. Vogels*. A.C. Kruseman, Haarlem 1861.
- 22 Karel H. Voous, *In de ban van vogels. Geschiedenis van de beoefening van de ornithologie in Nederland in de twintigste eeuw. Tevens Ornithologisch Biografisch Woordenboek*. Uitgeverij Scheffers, Utrecht 1995.
- 23 Henny J. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Boom, Amsterdam/Meppel 1995.

- 24 Marga Coesèl, *J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland*. Verloren, Hilversum 1993; Sietzo Dijkhuizen, *Jac. P. Thijssse. Een biografie. Natuurbeschermer, flaneur en auteur van Verkade-Albums*. De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2005.
- 25 Vlek, 'Vogelfotografie en -bescherming', p. 191.
- 26 Louise Lippincott & Andreas Blühm, *Beestachtig mooi: Kijken naar dieren, 1750-1900*. Salomé/Amsterdam University Press, Pittsburgh/Amsterdam 2005, p. 13.
- 27 Dijkhuizen, *Jac P. Thijssse. Een biografie*.
- 28 Marga Coesèl, *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren: J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland*. Verloren, Hilversum 1993. Zoon van Eli Heimans (1861-1914).
- 29 Klaas van Berkel, *Vóór Heimans en Thijssse: Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuws Nederland.*: Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 69 no. 3, Amsterdam 2006.
- 30 Klaas van Berkel, 'Landschap, natuur en nationale identiteit. Ter inleiding'. *BMGN* 121, 2006, p. 597-604; Karel Davids, 'Lage landen, verre horizons. De verbinding van natuur, landschap en "Nederlandse" identiteit in internationaal perspectief'. *BMGN* 121, 2006, p. 604-619; Wessel Krul, 'De Haagse School en het nationale landschap'. *BMGN* 121, 2006, p. 620-649; Willemien Roenhorst, 'De natuurlijk natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw'. *BMGN* 121, 2006, p. 727-752.
- 31 Leen Dresen, 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer. Veranderende toekomstbeelden over het verdwijnen van natuur uit Nederland, 1860-1900', *De Negentiende Eeuw* 32, 2008, no 4, p. 271-293; zie ook Leen Dresen, 'Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het "Album der Natuur" (1861-1909)', *BMGN* 121, 2006, p. 650-679.
- 32 Dresen, 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer', p. 290.
- 33 W. Roelofs, 'Eene kolonie van aalscholvers en lepelaars in de Horstermeer', *Album der Natuur* 29, 1880, p. 273-279.
- 34 W. Roelofs, 'Eene vogelkolonie aan de Horstermeer', *Eigen Haard* 6, 1880, p. 311-312.
- 35 Dresen, 'Van Schollevaarseiland tot Naardermeer', p. 289.
- 36 Gedragscode voor natuurfotografen, *NRC Handelsblad*, 4 mei 2009, p. 3.
- 37 Zie voor vogelgeluiden-onderzoek de bijdrage van Hans Slabbekoorn over bioakoestiek in deze bundel. Zie voor vogelfilm-onderzoek: Ruud Vlek, 'Nederlandse vogelfilms op DVD'. In: Frank Saris (red.), *Een eeuw vogels beschermen* (p. 10-11 + DVD met historische films van Adolphe Burdet, Nol Binsbergen, Simon de Waard, Jan P. Strijbos en Will van Schieveen). In de bijdrage van Bert Hogenkamp & René Malherbe over 'Collectie Nederlandse Natuurfilms' wordt het onderwerp 'vogelfilms' uitvoerig besproken.
- 38 Webcams vogelbescherming, ingezien op 23 juli 2009 op http://www.vogelbescherming.nl/vogels_kijken/webcams.
- 39 Jac P. Thijssse, *Het Vogeljaar: Nederlandsche vogels in hun leven geschetst*. W. Versluys, Amsterdam 1913⁵.
- 40 Jac P. Thijssse, *Het Vogeljaar: Nederlandsche vogels in hun leven geschetst*. A.G. Schoonderbeek, Laren 1969⁶.
- 41 Conny Scholtes (red.), *Rein Stuurman: de vogelschilder van Zien is Kennen!*. Stichting uitgeverij Noord-Holland en Werkgroep Rein Stuurman, z.p. 2005.
- 42 Jac. P. Thijssse, *Het Vogelboekje*. Geïllustreerd met penteekeningen en aquarellen van Rein Stuurman. A.G. Schoonderbeek, Laren 1942⁴, p. 5.
- 43 Zie de website <http://www.erik-van-ommen.nl>.
- 44 Wim Ganzevles, Fred Hustings, Frans Schepers, Jacques Ummels en Willem Vergoossen (red.), (Illustraties van Hans Bekkers en Paul Dorren), *Vogels in Limburg*. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Maastricht 1985.
- 45 Kester Freriks, 'Zie ze vliegen. Waarom de vogelmanie de kop opsteekt'. *NRC Handelsblad*. Boeken. Vrijdag 13 februari 2009, p. 1-2; Jeremy Mynott, *Birdscapes. Birds in our Imagination and Experience*. Princeton U.P., Princeton 2009.
- 46 Bert Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk. Hugo de Vries, Eli Heimans en Jac. P. Thijssse'. *Gewina* 16, 1993, p. 287-307.

47 Richard Tepe, *De jacht met de camera*. P.A. Geurts, Nijmegen 1909; Jan Vriends, *Met kijker, camera en loupe: vreedzame stroomtochten in de dieren en plantenwereld*. Andries Blitz uitg., Amsterdam z.j. [1934]; Jb. van de Peppel. *Met camera en kijker. Natuurfotografie*. Tachtig reproducties naar originele foto's. H. ten Brink's Uitgevers-maatschappij, Meppel 1939.

48 G.K.C. van Tienhoven, *Camerajacht op vogels en wild*. Focus, Haarlem 1961, p. 5-6.

49 G.K.C. van Tienhoven, *Camerajacht op vogels en wild*. Focus, Haarlem 1968³, p. 6.

50 Dat thema wordt meesterlijk opgepakt door Nicholas Drayson in zijn roman *A Guide to the Birds of East Africa*. Viking, London 2008. Twee vogelaars strijden om de meeste soorten in één week, met als inzet een vrouw die beider harten sneller doet slaan. Met dank aan Maaïke Lauwaert die mij op deze roman attendeerde.

51 Jan Verwey, 'Wien de schoen past, die trekke hem aan'. *Ardea* 14, 1925, p 15-23; p. 15.

52 Brouwer, *Historische Gegevens over onze*, p. 2.

53 Marga Coesèl, *Natuurlijk Verkade. Het verhaal van de Albums*. Uitgeverij Terra/Verkade Stichting, Zaandam/Warnsveld 1999; Dijkhuizen, *Jac P. Thijsse. Een biografie*, m.n. p. 179-198.

54 K. Boedijn, *Vogelalbum N° 1*. waarin te bevestigen "Klaverblad's" plaatjes welke zich bevinden in de verpakking van de bekende en gezochte karnemelkzeep No 340, merk het Melkmeisje. n.v. Haarlemsche Stoomzeepfabriek 'Het Klaverblad', Haarlem 1923; Ko Zweeres, *Tweede Vogelalbum Vogelleven*, te illustreren met plaatjes naar aquarellen van Rein Stuurman. n.v. Zeepfabriek "Het Klaverblad", Haarlem 1952.

55 J. de Jonge, *Vogelalbum. Eenige verschijnselen uit het vogelleven benevens een beschrijving van honderd van de meest voorkomende soorten*. K. Tiktak Koffie en Theehandel, Amsterdam/Groningen 1924; J. de Jonge, *Vogelalbum. Eenige verschijnselen uit het vogelleven benevens een beschrijving van honderd van de meest voorkomende soorten*. Tweede deel. K. Tiktak Koffie en Theehandel, Amsterdam/Groningen 1927.

57 Rinke Tolman, *Vogel-glorie van plas en moeras* (met illustraties van Rein Stuurman). Kanis & Gunnink, Kampen 1957.

57 Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk', p. 292; Davids, 'Lage landen, verre horizons', p. 615.

58 Denk bijvoorbeeld aan het in noot 2 genoemde *Vogels kijken* van Kester Freriks waarin driehonderd achttiende en negentiende-eeuwse prenten zijn opgenomen; het boek beleefde drie drukken binnen een jaar.

Apteryx australis, external character, uit: Richard Owen, Memoirs on the Extinct Wingless birds of New Zealand, London 1879. Bron: KNAW-bibliotheek, IISG Amsterdam